

Actieonderzoek

Principes voor verandering in zorg en welzijn

Famke van Lieshout, Gaby Jacobs, Shaun Cardiff

© 2017 Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

IV

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

NUR 916

ISBN folioboek 978 90 232 5521 5

SBN e-book 978 90 232 5522 2

Voor de toegang tot het additionele onlinemateriaal bij deze uitgave kunt u inloggen of een account aanmaken op www.vangorcumstudie.nl en vervolgens zoeken op de titel *Actieonderzoek*.

Deze publicatie is tot stand gekomen in samenwerking met het lectoraat van Fontys Hogeschool Mens & Gezondheid.

Uitgave: Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen
Grafische verzorging: LINE UP boek en media, Groningen
Omslagontwerp: Kim Boeren, Viesrood Ontwerpers, Zwolle
Druk: Drukkerij Van Gorcum, Assen

Voorwoord

V

Voor u ligt een degelijk werk- en leerboek over participatief actieonderzoek.

In 1989 organiseerden actieonderzoekers in het Nederlands taalgebied zich in het Netwerk Handelingsonderzoek. Actieonderzoek werd toen al meer dan een decennium 'handelingsonderzoek' genoemd. In het voorwoord voor de eerste bundel van het Netwerk, *De actualiteit van handelingsonderzoek* werd dit omschreven als:

“ een op de oplossing van maatschappelijke problemen gerichte vorm van sociaalwetenschappelijk onderzoek. Vanuit een geëxpliciteerde maatschappijtheorie wordt beoogd maatschappelijke veranderingen teweeg te brengen, de handelingsruimte van betrokken actoren te vergroten, en wetenschappelijke kennis te verwerven. In het onderzoek wordt veel belang gehecht aan doeleinden als bewustwording, emancipatie en democratisering. ”

Die bundel verscheen in 1993 als product van onderzoekers uit het netwerk. Actie- of handelingsonderzoek floreerde weer. Met de netwerkactiviteiten en de publicatie van de genoemde bundel werd de draad weer opgenomen van 'een in de wetenschappelijke openbaarheid gevoerde discussie die tien jaar daarvoor eindigde'. De beoefenaren van handelingsonderzoek, dat eind jaren zestig en begin jaren zeventig zoals gezegd opbloede als 'actieonderzoek', waren zo'n tien jaar later teruggejaagd in het gareel van de gangbare wetenschapsopvatting en bijbehorende onderzoekspraktijken. Wel voltooid Harry Coenen in die tien magere jaren zijn funderend werk: *Handelingsonderzoek als exemplarisch leren*. Daarvan verscheen vijf jaar geleden een volledig herziene versie. Het is klassiek te noemen als bijdrage aan de fundering en uitwerking van participatief actieonderzoek in ons taalgebied.

Inmiddels zijn we weer een generatie onderzoekers en een kwart eeuw verder. En ziet. Voeg nog een extra nadruk op de participatie van de onderzochten en de notie praktijkgericht onderzoek toe aan de hierboven gegeven omschrijving. Dan

hebt u waaraan in het voorliggende boek inhoud wordt gegeven. De nieuwe generatie heeft het stokje overgenomen. Actieonderzoek kent inmiddels een enorm palet aan benaderingen en wordt toegepast in steeds meer maatschappelijke terreinen.

VI

Het actieonderzoek dat in dit boek centraal staat is participatief actieonderzoek. Het werk van Harry Coenen en dit boek delen de wetenschappelijke fundering, namelijk de kritische theorie. Dit standpunt houdt in dat de nieuwe kennis die in een actieonderzoek wordt gegenereerd, interactionele kennis is. Dat is praktijkweten, kennis die ingebed is in sociale situaties, wat mensen daar doen en laten en beleven. In actieonderzoek is geen absolute scheiding te maken tussen wetenschappelijk kennen en handelend veranderen. Onderzoekers en onderzochten leren van elkaar en nemen een gelijkwaardige positie in. In dit boek is dat met name uitgewerkt in het 'principe van persoonsgerichte praktijkvoering'. De auteurs hebben vele punten uitgewerkt voor het opzetten, uitwerken en uitvoeren van participatief actieonderzoek. Dit boek helpt bij het maken van keuzes voor de invulling van diverse fasen en de stappen die onderzoekers en onderzochten samen maken.

Vanwege de overeenkomsten in uitgangspunten zijn veel thema's die in beide boeken worden behandeld hetzelfde. Er is weliswaar het verschil dat Coenens oorspronkelijke boek (1986), als voorbeeld, een langdurig en intensief onderzoek behandelde voor de vervoersbonden van de FNV (Federatie Nederlandse Vakbeweging). Dit boek richt zich speciaal op de sector van zorg en welzijn. Maar ik vind, na lezing, dat het ook goed bruikbaar is in geval van participatief actieonderzoek voor vakbondsgroepen en andere belangenorganisaties, zoals bewonersorganisaties en natuur- en milieuorganisaties.

Voor de auteurs is de invulling die ze hier geven van participatief actieonderzoek een vorm van praktijkgericht onderzoek, dat de hoofdmoot is van onderzoek in het hoger beroepsonderwijs. Maar in dit boek hebben de auteurs het dermate degelijk aangepakt dat ik het zeker ook zeer geschikt acht voor het wetenschappelijk onderwijs en de onderzoekers daar. En het kan een belangrijke rol spelen voor onderzoekers of anderen die niet direct onderzoeker zijn in allerlei maatschappelijke organisaties en verbanden, met name waar men zich oriënteert op een mogelijke aanpak voor onderzoek dat men wil gaan (laten) uitvoeren. En ten slotte zouden ook de bij actieonderzoek betrokken onderzochten dit boek ter hand kunnen nemen, zo nodig onder begeleiding van de onderzoekers. Op die manier leren zij meer medeonderzoeker te zijn en kan het cocreëren van kennis door beide onderzoekspartners worden geoptimaliseerd.

Nogmaals, voor al deze betrokkenen is dit echt een leer- en werkboek. Het geeft geen pasklare recepten voor actieonderzoek. Integendeel, ze kunnen er ideeën opdoen om de principes van actieonderzoek inhoud te kunnen geven in hun concrete gezamenlijke onderzoekspraktijk.

Veel succes en ook plezier ermee!

Ben Boog

Inhoud

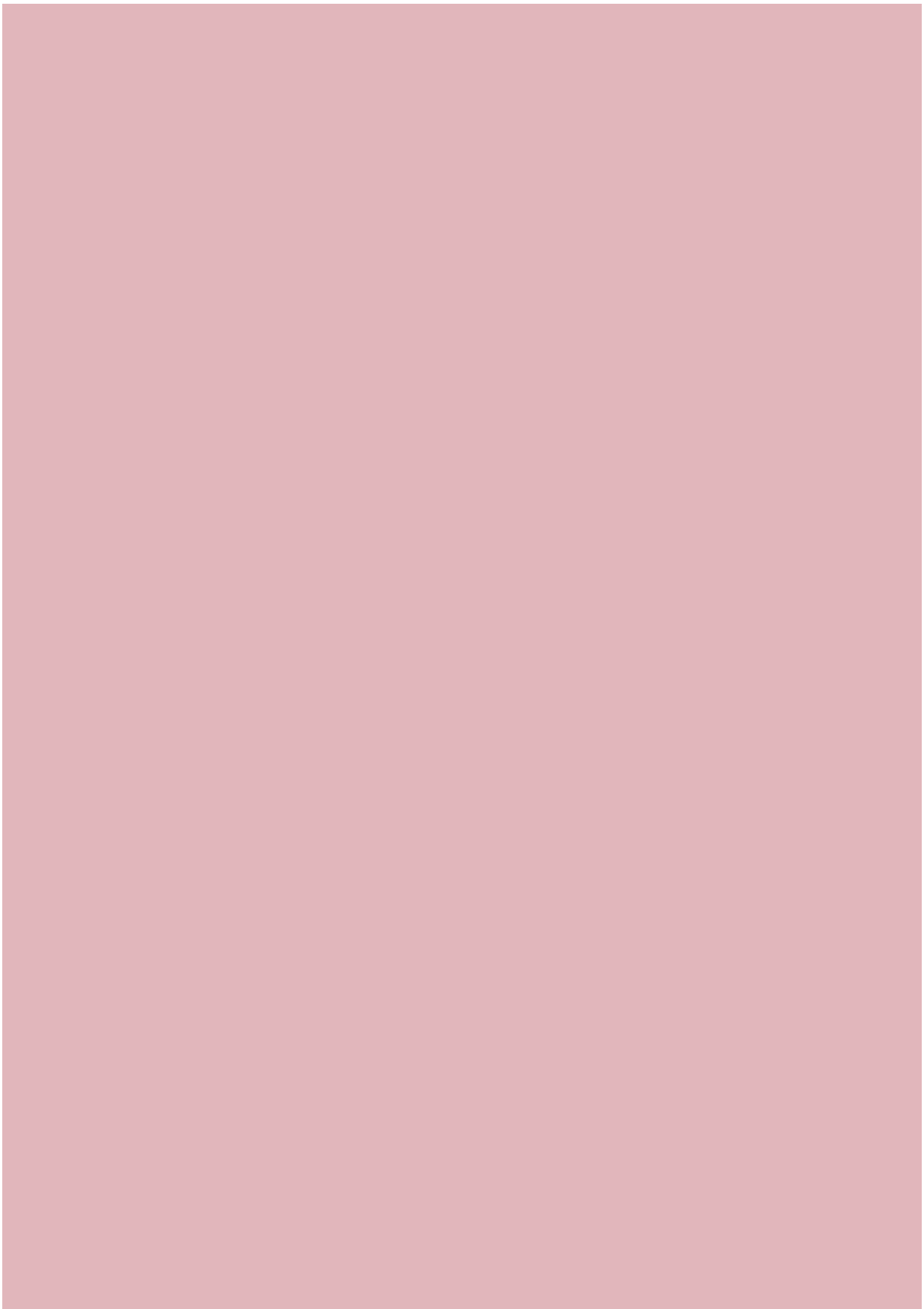
VII

Voorwoord	V
Hoofdstuk 1 De plaats van actieonderzoek binnen een veranderend zorg-, welzijn- en hoger onderwijslandschap	1
Wat is actieonderzoek?	2
Twee ontstaanslijnen	4
Welke benadering en welk paradigma?	5
Positionering van actieonderzoek	7
Ontwikkelingen in Nederland en internationaal	8
De vier werelden van actieonderzoek	9
Leeswijzer	12
Hoofdstuk 2 Methodologische principes voor actieonderzoek	15
Principe 1: cyclische structuur	16
Principe 2: participatie	18
Principe 3: persoonsgerichtheid	22
Principe 4: contextualiteit	24
Principe 5: reflexiviteit	25
Principe 6: meerdere vormen van kennis	26
Principe 7: bevorderen van transformatie	28
Principe 8: kritische toetsing in publieke ruimtes	30
Samenvatting	31

Hoofdstuk 3	Actieonderzoek, een design en strategie voor verandering	35
	De keuze voor een type actieonderzoek	36
	Een cyclisch en flexibel design	38
	Fase 1 Preoriëntatiefase	40
	Fase 2 Oriëntatiefase	42
	Fase 3 Planningsfase	43
	Fase 4 Actie- en observatiefase	46
	Fase 5 Reflectie- en evaluatiefase	47
	Tips voor schrijven onderzoeksvoorstel	48
	Samenvatting	51
Hoofdstuk 4	Methoden van datageneratie	55
	Kenmerken van datageneratie in actieonderzoek	56
	Van dataverzameling naar datageneratie	56
	Expliciteren van belichaamde kennis	57
	Narratieve data	57
	Werving van deelnemers en hun actieve rol	58
	Diversiteit van methoden	59
	Interviews	59
	Focusgroepen	62
	Verhalenworkshops	64
	Participerende observatie	67
	Vragenlijsten	68
	Samenvatting	69
Hoofdstuk 5	Data-analyse in actieonderzoek	73
	Verwerken van data	74
	Kenmerken van data-analyse in actieonderzoek	75
	Methoden van data-analyse	76
	Kritisch, creatief hermeneutische data-analyse (KCHA)	76
	Samenvatting	88

Hoofdstuk 6	De veelzijdige rol van de actieonderzoeker	91
	De actieonderzoeker als actor	93
	De actieonderzoeker als facilitator van onderzoek, leren en verandering	95
	Faciliteren gedefinieerd	96
	Positionering en rolinvulling bij faciliteren	98
	Hoe te faciliteren in actieonderzoek	99
	Reflexieve raamwerken voor relationele processen	102
	Samenvatting	105
Hoofdstuk 7	Kwaliteit en presentatie van actieonderzoek	107
	Praktische relevantie	109
	Methodische grondigheid	110
	Ethisch verantwoord	113
	Het presenteren van actieonderzoek	115
	Samenvatting	119
	Nawoord	121
	Maatschappelijke verschuivingen	121
	Actieve, participatieve en responsieve benaderingen	122
	De uitdagingen van actieonderzoek in de beroepspraktijk	124
	Het moeilijke concept van participanten	125
	De uitdaging van de macht	126
	Wat met de kennis?	126
	Uitdagende rol voor actieonderzoeker en evaluator	128
	Tot slot	129
	Relevante websites	130
	Bronnen	131
	Dankwoord	141
	Over de auteurs	143
	Register	145

1 De plaats van actieonderzoek binnen een veranderend zorg-, welzijn- en hoger onderwijslandschap

In de zorg- en welzijnssector zijn belangrijke transities gaande die van invloed zijn op hoe professionals hun werk doen. Denk bijvoorbeeld aan technologische innovaties, zoals e-health, en de introductie van nieuwe beleidskaders, zoals zelfmanagement van patiënten en cliënten en zelfsturende teams van medewerkers. Dergelijke ontwikkelingen veranderen de zorg- en ondersteuningsrelaties en leiden tot nieuwe organisatievormen en -structuren in het zorg- en welzijnsdomein. Zij vragen daarmee ook om nieuwe competenties en nieuwe vormen van samenwerking, zoals beschreven in het advies van de HBO-Raad (2013) getiteld *Voortrekkers in Verandering*. Een voorbeeld van zo'n verandering is de extramuralisering in de zorg, waardoor zorgverleners en sociaal werkers in de wijk spilfuncties vervullen op tal van nieuwe aandachtsgebieden: het langer zelfstandig thuis wonen van burgers, de ontwikkeling van multidisciplinaire samenwerking en samenwerking met informele ondersteuning en vrijwilligerswerk, alsook het creëren van gezonde en veilige buurten door een proactieve op preventie gerichte aanpak.

Omdat het hier om onbetreden paden gaat, hebben deze professionals wendbaarheid en weerbaarheid nodig om met deze veranderingen om te gaan, een attitude gericht op verbinding en samenwerking en tevens een nieuwsgierige, onderzoekende en ondernemende houding. Gezondheidszorgprofessionals dienen te worden opgeleid om zelf kennis te ontwikkelen en hun werk kritisch te doordelen. Op die manier kunnen zij in nauwe samenwerking met anderen een actieve bijdrage leveren aan systemen van zorg die optimaal zijn afgestemd op mensen en hun behoeften, voorkeuren en leefstijlen (Frenk & Chen, 2011). Dit wordt ook wel aangeduid als 'ondernemerschap in de zorg' dat zich toont in ondernemend gedrag van zorgmedewerkers. Professionals worden daarmee aanjagers van samenwerking en veranderingen; zij geven zelf vorm aan de inrichting van werkprocessen en ondersteunen elkaar in de ontwikkeling van hun professionaliteit en de verbetering van hun werk (Vereniging Hogescholen, 2015).

Een belangrijk vliegwiel in deze nieuwe vormen van professionaliteit is actieonderzoek. Het is een manier om leren en veranderen in een dynamische en complexe beroepspraktijk te bewerkstelligen, in samenwerking met belanghebbenden. In dit hoofdstuk gaan we eerst in op wat actieonderzoek is en zijn ontstaan, zijn positie in het hoger onderwijs in Nederland, de uiteenlopende doelen van actieonderzoek, en zijn paradigmatische inbedding. We eindigen dit hoofdstuk met een vooruitblik op de volgende hoofdstukken.

Wat is actieonderzoek?

Actieonderzoek is een benadering van onderzoek die zowel gericht is op verbetering van praktijken als op het ontwikkelen van kennis omtrent die verbetering. Dit in tegenstelling tot veel andere vormen van onderzoek, die zich primair toespitsen

op kennisontwikkeling. Een veelgebruikte internationale definitie is die van Greenwood & Levin (1998/2007, p. 3):

“*Action research is social research carried out by a team that encompasses a professional action researcher and the members of an organization, community, or network (“stakeholders”) who are seeking to improve the participants’ situation. AR promotes broad participation in the research process and supports action leading to a more just, sustainable, or satisfying situation for the stakeholders.*”

3

Carr en Kemmis (1986) geven aan dat het bij action research gaat om verbetering van de praktijk en het handelen daarin en tevens het *beter begrijpen* van de praktijk en het handelen daarin. Een definitie die de participatie van belanghebbenden in het onderzoek benadrukt, is van McIntyre:

“*Participatory action research does provide opportunities for co-developing processes with people rather than for people. Its emphasis [is] on people’s lived experiences, individual and social change, the co-construction of knowledge, and the notion of action as a legitimate mode of knowing, thereby taking the realm of knowledge into the field of practice*”
(McIntyre, 2008: xii)

In deze definities vallen verschillende zaken op: het betreft sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat door of samen met de belanghebbende groep of afgevaardigden daarvan wordt uitgevoerd en gericht is op verbetering van (het begrip van) de praktijk of situatie van die belanghebbenden, de zogenaamde ‘actionable knowledge’ (Argyris, 1993). Het gaat dan om de ontwikkeling van kennis die het handelen in of met de praktijk onderbouwt of versterkt. De term praktijk komt voortdurend naar voren in beschrijvingen van actieonderzoek. In navolging van Nicolini (2009) beschouwen we praktijken als de interactie tussen mensen, objecten en structuren; een interactie die nooit af is en complex is omdat zoveel ‘elementen’ op elkaar inwerken. Bovendien heeft een praktijk bepaalde kwaliteiten die alleen voor het geheel gelden; ze zijn niet terug te zien in de afzonderlijke personen, relaties of activiteiten. In actieonderzoek hoeft desondanks de blik niet altijd op de praktijk als geheel te zijn gericht; we kunnen ons ook (tijdelijk) richten op afzonderlijke handelingen, interacties of activiteiten en de verbetering daarvan, zeker in projecten met een beperkte omvang. In veel gevallen proberen actieonderzoekers echter wel de complexiteit bredere (organisatie, institutionele, maatschappelijke) context erbij te betrekken.

In hoofdstuk 2 wordt uitgebreid stilgestaan bij de principes van actieonderzoek, zoals participatie, waarnaar deze omschrijvingen verwijzen. Er wordt eerst ingegaan op het ontstaan van actieonderzoek: waar komt het eigenlijk vandaan?

4 Twee ontstaanslijnen

Er zijn verschillende vormen van actieonderzoek, van quasi-experimenteel tot emancipatoir van aard (zie bijvoorbeeld Hart & Bond, 1995/1996; Reason & Bradbury, 2001; Kemmis, 2009). Om iets meer te begrijpen van deze varianten wordt kort stilgestaan bij de achtergrond van actieonderzoek. Actieonderzoek kent historisch gezien ten minste twee ontstaanslijnen: een Noord-Amerikaanse en een Zuid-Amerikaanse lijn, waaruit allerlei tussenvarianten zijn ontstaan.

De sociaal-psycholoog Kurt Lewin fungeert als grondlegger voor de Noord-Amerikaanse lijn met zijn adagium: 'The best way to understand something is to try to change it.' Hij richtte experimenten in waarin interventies nauwgezet werden gevolgd om te ontdekken of en hoe een sociale verandering kan worden bevorderd. Voor Lewin is actieonderzoek een manier om kennis over een sociaal systeem te ontwikkelen door het te proberen te veranderen. Klassiek is zijn sociaal-psychologische theorie over verandering die in drie stappen zou plaatsvinden: *unfreeze* (van bestaande opvattingen en gedragspatronen), *change* en vervolgens *freeze* (bestendigen van het nieuwe denken en handelen). Veel actieonderzoek in organisaties, ingegeven vanuit managementvraagstukken, vindt zijn voedingsbodem in zijn ideeën. Ook in andere contexten, zoals het onderwijs, blijkt Lewin nog steeds een bron van inspiratie ondanks het feit dat het aantal publicaties hierover van zijn hand beperkt is. Kemmis (2009) noemt dit technisch actieonderzoek. Hierbij hebben de betrokkenen voor wie het onderzoek iets moet opleveren, geen actieve inbreng. De onderzoeker neemt de beslissingen over wat er moet gebeuren en voert het onderzoek uit. De kennis die ontwikkeld wordt is technisch-instrumenteel van aard. Het 'hoe' van het handelen, zoals methodieken en instrumenten, staat centraal.

De andere lijn is die van de Zuid-Amerikaanse volksbewegingen onder leiding van vrijheidsdenkers als Paulo Freire, Orlando Fals-Borda en Ignacio Martín-Baró. Hier staat nadrukkelijk de participatie van kwetsbare en vaak gemarginaliseerde bevolkingsgroepen centraal, met als doel bewustwording en empowerment met het oog op emancipatie, het zich vrij maken van onderdrukkende omstandigheden en processen. Vandaar dat deze stroming ook wel aangeduid wordt als participatief of emancipatoir actieonderzoek. Andere auteurs, zoals Kemmis (2009) spreken over kritisch actieonderzoek. Centraal staat de wederkerige relatie tussen de onderzoeker en de overige betrokkenen. Besluiten over het onderwerp van onderzoek, de verandering, de activiteiten en gerelateerde uitkomsten worden waar mogelijk gezamenlijk genomen en er is sprake van een open communicatie waarin steeds

de mogelijke effecten van handelingen, processen en structuren worden afgewogen. Dit levert zogenaamde emancipatoire kennis op: kennis over veranderprocessen en de mechanismen die bijdragen aan of belemmerend werken in het verwezenlijken van normatieve idealen.

Pragmatisch actieonderzoek is een soort tussenvorm. Hierin hebben de betrokkenen een stem in wat er gebeurt, hun meningen en reacties worden meegenomen. Dit levert kennis op over de processen en structuren en uitkomsten daarvan (Kemmis, 2009). Andere tussenvormen zijn 'organisational' en 'professionalising' vormen van actieonderzoek (Hart & Bond, 1995). Deze richten zich op training van professionals in organisaties (vanuit managementdoelen), respectievelijk de ontwikkeling van het reflexieve handelen van beroepsbeoefenaren (vanuit professionele doelen). Ze zijn minder idealistisch en meer pragmatisch van aard, dan het hiervoor beschreven participatief actieonderzoek.

Welke benadering en welk paradigma?

Dit boek richt zich op de participatieve en pragmatische vormen van actieonderzoek, waarbij het streven is naar participatief actieonderzoek, waar mogelijk. Dit hangt samen met de eerder genoemde context waarin iedereen nu leeft en werkt: een complexe en dynamische samenleving die vraagt om het gezamenlijk oppakken van lastige kwesties die ons allen raken, hoewel op verschillende wijzen. Het hangt ook samen met het onderzoeksparadigma dat de auteurs in dit boek voorstaan: de manier waarop men naar het mens-zijn kijkt en hoe men zichzelf beleeft in de wereld; wat verstaan wordt onder kennis en 'weten'; en hoe men meent dat kennis ontwikkeld kan worden (methoden en vormen). Een onderzoeksparadigma kenmerkt zich met andere woorden door een epistemologie, ontologie en methodologie:

- Epistemologie staat voor een visie op kennis en hoe kennis ontwikkeld of geconstrueerd kan worden. Bestaat er bijvoorbeeld zoiets als ware kennis? Of is kennis altijd een sociale constructie?
- Ontologie heeft betrekking op hoe de wereld en mens-zijn daarin wordt gezien. Zien we de mens bijvoorbeeld als een autonoom individu of gaan we uit van de relaties tussen mensen en dingen?
- Methodologie gaat over de onderzoeksmethoden die in het verlengde hiervan gehanteerd worden en de kwaliteitscriteria die hieraan worden gesteld.

In de literatuur wordt een onderscheid gemaakt in drie basisparadigma's: positivisme, interpretatieve en kritische sociale wetenschappen (Tijmstra & Boeije, 2011). Hieronder worden deze paradigma's kort toegelicht; in tabel 1.1 worden zij ook schematisch weergegeven.

Het positivistisch paradigma gaat uit van een objectivistisch perspectief op de wereld en kennisontwikkeling daarin. Het uitgangspunt is dat de wereld 'daarbuiten' bestaat, die als een objectieve werkelijkheid gekend kan worden. Dat wil zeggen zoals deze werkelijk is. Dit resulteert in een methodologie waarin de onderzoeker op afstand tracht te blijven van de te onderzoeken praktijk, om deze zo waarheidsgetrouw mogelijk in kaart te brengen. Het streven is naar kennis die generaliseerbaar is, door niet zozeer een praktijk als geheel, maar bepaalde variabelen en causale relaties daarbinnen te onderzoeken en dit ook voor andere praktijken te doen. Reflectie vindt plaats op de wijze waarop het onderzoek is uitgevoerd, zoals op mogelijke verstoringen in de dataverzameling die afwijkingen teweeg hebben gebracht in de resultaten.

Het interpretatieve paradigma ontstond als een kritiek op het positivisme in de sociale wetenschappen met de nadruk op objectiviteit in het kennen van de werkelijkheid. De interpretatieve sociale wetenschappen bestrijden dat een objectieve positie ten aanzien van het onderwerp van onderzoek mogelijk is, omdat dit onderwerp betekenis krijgt in de interactie van mensen (subjecten) met dit onderwerp. Schultz, Cicourel en Garfinkel, de "Chicago School of Sociology" en Boas en Malinowski (antropologie), worden als de grondleggers gezien van het interpretatieve paradigma. Dit paradigma hanteert met andere woorden een subjectivistisch perspectief op kennisontwikkeling wat wil zeggen, dat betekenisgeving (de interpretatie) cruciaal is in de ontwikkeling van kennis. Reflectie vindt plaats op die eigen betekenisgeving (als onderzoeker) in relatie tot die van anderen. Een variant binnen dit paradigma is het relationeel constructionisme, dat relationele processen van betekenisgeving en verandering en de impact daarvan centraal stelt (Gergen, 2009). Ook de hermeneutiek behoort hiertoe. Hermeneutiek verwijst naar het gebruik van een theorie van interpretatie. Filosofen als Heidegger, Ricoeur en Gadamer hebben hierin verschillende benaderingen ontwikkeld.

Het kritische paradigma in de sociale wetenschappen heeft zijn wortels in de Frankfurter Schule (onder meer het werk van Habermas) en het postmodernisme (Foucault). Zij hanteren als uitgangspunt een historische ontologie: uitgangspunt is een werkelijkheid die historisch gevormd is onder invloed van sociale, politieke, culturele en economische krachten en die we als 'waar' zijn gaan ervaren. Hoewel de werkelijkheid nooit in absolute zin gekend kan worden, kunnen vanuit een kritisch perspectief wel vraagtekens worden gezet bij hoe deze is ontstaan en de rechtvaardigheid daarvan. De onderzoeker neemt geen positie in buiten de wereld die deze onderzoekt, maar heeft een reflexieve houding ten aanzien van de vooronderstellingen, waarden en opvattingen die ten grondslag liggen aan het onderwerp en de methode van onderzoek (inclusief de eigen vooronderstellingen, waarden en opvattingen). Er is aandacht voor de rol van macht in alle aspecten van onderzoek doen; en voor conflicterende perspectieven, doelen of werkwijzen.

Tabel 1.1 Drie wetenschappelijke basisparadigma's

	Positivistische paradigma	Interpretatieve paradigma	Kritische paradigma
Ontologie	Realistisch: objecten in de wereld bestaan afzonderlijk van ons kennen. Er is een objectieve werkelijkheid	Relativistisch: de werkelijkheid zoals we die kennen is een intersubjectieve constructie	Historisch: de werkelijkheid is gevormd door sociale, politieke, culturele en economische krachten en wordt als 'waar' ervaren. Deze 'waarheid' wordt bekritiseerd in dit paradigma
Epistemologie	Representatief: we kunnen de wereld kennen zoals die is en op accurate wijze beschrijven en verklaren	Transactioneel: hoe we de wereld kennen is onlosmakelijk verbonden met hoe we onszelf, anderen en de wereld begrijpen	Aangepast transactioneel: wat we kunnen kennen is onlosmakelijk verbonden met de interactie tussen onderzoeker en onderwerp/deelnemers
Methodologie	Kwantitatieve methoden: experiment, vragenlijst Testen van hypothesen en (causale) relaties Onderzoeker blijft 'op afstand' van het onderzoeksobject	Naturalistische (kwalitatieve) methoden: interviews, observatie en analyse van bestaande teksten Dialogoog tussen onderzoeker en deelnemers met het oog op betekenisgeving aan de werkelijkheid	Overwegend kwalitatieve en dialogische methoden Gericht op kritisch bevragen van de werkelijkheid en veronderstellingen, als ook verandering hiervan

7

Positionering van actieonderzoek

Sommige vormen van actieonderzoek hebben hun epistemologische en ontologische fundamenteën in het positivisme. Het gaat dan om experimentele vormen of door management aangestuurde organisatie-interventies, waaraan een positivistische visie op mens-zijn en kennis ten grondslag ligt. Via gecontroleerde interventies wordt getracht een verandering teweeg te brengen waaruit causale verklaringen worden afgeleid. Zij passen veelal in de hiervoor geschetste Noord-Amerikaanse (instrumentele) ontstaanslijn.

De meeste vormen van actieonderzoek kunnen gepositioneerd worden in de kritische sociale wetenschappen. In de onderzoeksmethodologie leidt dit tot een werkwijze waarbij de actieonderzoeker in de praktijk staat die deze onderzoekt en reflecteert op de posities, normen en belangen die in het spel zijn, inclusief de eigen aannamen en positionering. Het doel is bewustwording van werkprocessen en verandering door kennisontwikkeling van de in-het-hier-en-nu praktijk. Het gaat dan om professionaliseringsactiviteiten die uitgaan van ontwikkelbehoeften van beroepsbeoefenaren zelf en participatieve actieonderzoek projecten die zich rich-

ten op de empowerment van eindgebruikers of gemeenschappen. Deze volgen de Zuid-Amerikaanse (emancipatoire) traditie.

In de laatste decennia wordt in toenemende mate ook actieonderzoek gedaan vanuit een relationeel constructionistisch perspectief (zie www.taosinstitute.net), dat behoort tot de interpretatieve sociale wetenschappen. Hierin wordt actieonderzoek gezien als een relationeel proces van betekenisgeving waarbij belanghebbenden gezamenlijk een praktijk vormen en hervormen, waarbij de uitkomst niet van tevoren vaststaat. Vaak worden waarderende onderzoeksmethoden zoals Appreciative Inquiry (Reed, 2006) en dialoogvormen ingezet om van binnenuit praktijken te veranderen, hetgeen weer overeenkomsten laat zien met het kritische paradigma.

Door deze paradigma's heen speelt in de onderzoeksliteratuur een andere driedeling, die van kwantitatief onderzoek, kwalitatief onderzoek en actieonderzoek. Vaak wordt actieonderzoek naast kwantitatief en kwalitatief onderzoek gezet als derde benadering, maar actieonderzoek kan gebruikmaken van zowel kwantitatieve als kwalitatieve methoden, hetgeen dit onderscheid verwarrend maakt. Bovendien miskent dit de diversiteit binnen actieonderzoek (en ook binnen kwantitatief en kwalitatief onderzoek), zoals hiervoor al aangegeven. Experimenteel actieonderzoek ligt bijvoorbeeld erg dicht aan tegen (kwantitatief of kwalitatief) interventieonderzoek. Het meest onderscheidend is actieonderzoek dan ook in zijn participatieve vormen, maar ook dan schuurt het aan tegen andere (methodologische) benaderingen, zoals de responsieve methodologie (Abma & Widdershoven, 2006), empowerment evaluatie (Fetterman, 2005) en waarderend onderzoek (Reed, 2006). Methoden hieruit worden toegepast in actieonderzoek en vice versa.

Er zijn kortom vele vormen van actieonderzoek en ook diverse benaderingen die verwant zijn aan actieonderzoek, zoals hiervoor uiteengezet. Het is weinig zinvol om actieonderzoek proberen vast te pinnen, juist de veelvormigheid maakt het inzetbaar op vele terreinen en voor diverse doeleinden. In dit boek wordt één bepaalde benadering van actieonderzoek centraal gesteld, die zowel verwantschap vertoont met het kritische paradigma als kenmerken bevat uit het interpretatieve paradigma, met name het relationeel-constructionistische paradigma. Zodoende heeft deze benadering een relationele focus die verbonden wordt met een kritisch perspectief op de wereld, zorg- en welzijnssector en ontwikkelingen daarin.

Ontwikkelingen in Nederland en internationaal

In Nederland wordt in plaats van actieonderzoek ook wel gesproken over handelingsonderzoek (Boog et al., 2005) en een aantal decennia was deze term meer in gebruik dan de term actieonderzoek, vanwege de politieke associaties van de laatste term, die ook duidelijk doorklinken in de definitie van Greenwood en Levin en in het emancipatoire actieonderzoek uit de Zuid-Amerikaanse lijn. Actieonderzoek gericht op een meer rechtvaardige samenleving is een politiek statement dat tegen

de gevestigde orde ageert ten gunste van een verandering in de situatie van gedepriveerde of gemarginaliseerde groepen. Handlingsonderzoek daarentegen heeft deze lading niet omdat het vooral lijkt te verwijzen naar het al handelende leren in de praktijk van individuen en groepen, waarbij processen van onderzoek, reflectie en leren nauw samenhangen. De term actieonderzoek en ook de emancipatoire tradities van actieonderzoek maken echter de laatste twee decennia weer een belangrijke opleving door in Nederland en internationaal. Er is sprake van een heuse emancipatieslag: van het kleine stiefzusje in de onderzoekswereld is actieonderzoek uitgegroeid tot een eigenstandige methodologie met internationaal erkende wetenschappelijke tijdschriften (bijvoorbeeld *Educational Action Research* en *International Journal of Action Research*), handboeken (bijvoorbeeld Reason & Bradbury, 2001), verenigingen (bijvoorbeeld CARN, ARNA) en bijbehorende congressen. Het wordt op vele terreinen toegepast en is met name populair in het zorg- en welzijnsdomein, zoals in de verpleegkunde, de pedagogiek en sociale studies; het primair en voortgezet onderwijs; het organisatieadvieswerk; de ontwikkelingssamenwerking en de agrarische sector. Actieonderzoek heeft dus met name veel voet aan de grond gekregen in de ontwikkeling van beroepspraktijken. Omdat het ook onderzoek (en niet alleen actie of verandering) is, levert het een interessante uitdaging op. Rapoport sprak in 1970 reeds over de lastigheid in actieonderzoek van 'serving two masters': de praktijkgemeenschap en de wetenschappelijke gemeenschap. Maar het zou te eenvoudig zijn om te stellen dat praktijkverbetering en kennisontwikkeling daarover de enige doelen zijn van actieonderzoek. Hoewel deze tweespalt toch het meest wordt genoemd door auteurs op dit gebied. Hieronder wordt hier wat uitgebreider op ingegaan.

De vier werelden van actieonderzoek

In de literatuur wordt de spanning geschetst tussen verschillende werelden die samenkomen in actieonderzoek (zie bijvoorbeeld Greenwood & Levin, 2007). Vaak wordt daarbij de dichotomie tussen kennisontwikkeling en praktijkontwikkeling aangevoerd als karakteristieke spanning in actieonderzoek: het zouden twee verschillende werelden met verschillende doelen (verbetering praktijk en vermeerderen kennis) zijn, die vragen om anders handelen van de betrokkenen. Echter Schuil-ling & Vermaak (2016) signaleren dat er al in het werk van Lewin sprake was van een driehoek, waarbij ook het educatieve aspect in de vorm van professionele ontwikkeling een rol van betekenis heeft. Deze auteurs voegen nog een vierde wereld toe, namelijk organisatie- en institutionele ontwikkeling (zie figuur 1.1).

Er zijn in dit model dus eigenlijk vier werelden:

- het domein van wetenschappelijke kennisontwikkeling;
- het domein waarin de professionele ontwikkeling van personen gestalte krijgt;

- de beroepsbeoefening als praktijk die verbetering behoeft (bijvoorbeeld de verpleegkundige zorg);
- de context van de organisatie en instituties waarin die beroepsbeoefening plaatsvindt.

10

Figuur 1.1 Doelen van actieonderzoek

Op grond van deze vier werelden is een schematisch overzicht ontwikkeld dat past bij de gehanteerde visie in dit boek op participatief actieonderzoek in zorg en welzijn (zie tabel 1.2). Anders dan Schuiling en Vermaak (2016) zijn in dit schema ook cliënten en patiënten (en hun sociale relaties) belangrijke actoren. Als deelnemers in actieonderzoek maken ook zij een ontwikkeling door (empowerment) en ook zij dragen actief bij aan professionele ontwikkeling, kennisontwikkeling, veranderingen in de beroepspraktijk en instituties. We staan nu uitgebreid stil bij de mogelijke opbrengsten voor de verschillende belanghebbenden.

Voor professionals in zorg en welzijn is actieonderzoek een vorm van leren op de werkplek in een systematische en expliciete vorm. Het gaat dan om onderwerpen die de kwaliteit van het werk of de praktijkvoering raken, zoals het invoeren van cliëntevaluaties, herinrichten van werkprocessen, ontwerpen van een nieuwe behandelmethode, het verbeteren van de samenwerking of het leren omgaan met de eigen kwetsbaarheid en onzekerheden. Actieonderzoek helpt het individuele of collectieve handelen, bijvoorbeeld op de afdeling, te doordenken, daarin veranderingen aan te brengen en daarvan te leren.

Voor cliënten, patiënten of naastbetrokkenen is actieonderzoek een manier om meer invloed te krijgen op hun leven en gezondheid en dit meer in overeenstemming met hun eigen behoeften en waarden vorm te geven (empowerment). Het gaat dan om onderwerpen die de kwaliteit van hun leven raken of van dat van belangrijke anderen. Ze maken een persoonlijk en collectief leerproces door waarbij

ze tevens werken aan verbetering van praktijken of institutionele verandering en aan professionele en kennisontwikkeling.

Voor managers in zorg en welzijn kan actieonderzoek eveneens een bijdrage leveren aan kwaliteitsverbetering, maar dan op organisatieniveau. Stel dat alle professionals als actieonderzoekers hun werk doen, dan is er sprake van een lerende organisatie die zichzelf voortdurend van binnenuit verder helpt ontwikkelen. Daarnaast kunnen beleids- en managementvraagstukken ook op meer directe wijze worden aangepakt met actieonderzoek, bijvoorbeeld de vraag hoe de notie van ‘positieve gezondheid’ moet worden ingezet in de transformatie van het zorgverzekeringsstelsel.

Voor onderzoekers (en alle andere belanghebbenden) leidt actieonderzoek tot ‘actiegerichte’ kennis: kennis over hoe bestaande of nieuwe veranderstrategieën werken in de praktijk en wat daarvan de impact is. Deze vaak lokale kennis uit specifieke praktijksituaties kan gebundeld worden en op een hoger abstractieniveau worden geanalyseerd, waardoor zij ook meer generieke inzichten oplevert waar ook andere, vergelijkbare praktijken baat bij hebben. Dit wordt ook wel aangeduid als de transfereerbaarheid van kennis (Andriessen, 2015). Daarnaast draagt actieonderzoek bij aan theorievorming rondom de processen en thema’s die onderzocht zijn, bijvoorbeeld leiding geven, cliëntevaluatie, samenwerking in de zorg of eigen regie van zorgprofessionals.

Voor opleiders, zoals hogeschooldocenten, draagt actieonderzoek bij aan curriculumontwikkeling en docentprofessionalisering. Zij kunnen vraagstukken oppakken uit hun eigen praktijk – de onderwijspraktijk – of samenwerken met beroepsbeoefenaren in de vraagstukken die zij tegenkomen in de zorg- en welzijnspraktijk. Te denken valt aan de ontwikkeling van zelfsturend leren, het bevorderen van de sa-

Tabel 1.2 Vier werelden van actieonderzoek

Werelden	Actoren	Doelen
Vorming en ontwikkeling	Opleiders, docenten, trainers Deelnemers (patiënten, cliënten en hun naastbetrokkenen), studenten	Professionele ontwikkeling van (toekomstige) beroepsbeoefenaren Persoonlijke en collectieve ontwikkeling (empowerment)
Zorg- en dienstverlening	Beroepsbeoefenaren, bijvoorbeeld verpleegkundigen, social workers Cliënten, patiënten en hun sociaal netwerk	Praktijkontwikkeling/ kwaliteitsverbetering praktijk(voering)
Beleid en management	Leidinggevenden, managers, beleidsmedewerkers, politici	Organisatie- en institutionele ontwikkeling
Onderzoek	Onderzoekers, medeonderzoekers, deelnemers (patiënten, cliënten, professionals enzovoort)	Kennisontwikkeling

menwerking tussen hogeschool en beroepspraktijk of de ontwikkeling van leren op de werkplek. Door het participeren in of het faciliteren van actieonderzoek kunnen zij zich ook verder bekwamen in hun eigen onderzoekend vermogen en dat van andere betrokkenen, bijvoorbeeld studenten.

12

Uiteraard is het niet zo dat in actieonderzoek een keuze moet worden gemaakt voor een van de werelden. Integendeel, zo benadrukken ook Schuiling en Vermaak (2016). Juist de vruchtbare spanning ertussen maakt dat er sprake is van actieonderzoek. Er zijn immers altijd minimaal twee werelden vertegenwoordigd – en dat er een impact behaald wordt die vanuit een van de werelden alleen niet mogelijk is. Het vier-wereldenmodel van actieonderzoek helpt om de diverse doelen en vaak tegenstrijdige eisen van deze werelden te onderkennen. De grenzen tussen de werelden kunnen op diverse manieren overstegen worden, waarbij er twee basisstrategieën zijn (Schuiling & Vermaak, 2016).

De eerste is die van het ‘forenzen’, dat wil zeggen dat de actieonderzoeker heen en weer beweegt tussen de verschillende werelden: de onderzoeker brengt vragen over, geeft of verkrijgt informatie, vertaalt principes en concepten zodat er verbindingen ontstaan. In deze strategie heeft de actieonderzoeker de rol van verbinder en vertaler tussen de werelden, die verder niet zo veel met elkaar hoeven samen te werken. In een experimentele vorm van actieonderzoek is dit vaak het geval.

In de andere strategie, die van het ‘verweven’, gaan belanghebbenden uit de diverse werelden samenwerken in een actieonderzoek project, waarbij ze rollen en taken op zich nemen die behoren bij een voor hen relatief nieuwe wereld. Bijvoorbeeld opleiders, cliënten of professionals die onderzoeksactiviteiten gaan uitvoeren. Zij treden dus buiten hun expertisegebied en ontwikkelen in de interactie met de nieuwe wereld nieuwe competenties, een nieuwe taal, nieuwe gewoonten. Een ander voorbeeld is een onderzoeker die verpleegkundigen schoolt op het terrein van medicatie voorschrijven en samen met de deelnemers onderzoek doet naar hun leerproces en wat zij veranderen in hun praktijkbeoefening.

Uiteraard zijn er varianten op deze strategieën van forenzen en verweven. Elders worden dergelijke strategieën aangeduid als ‘grensverkeer’ (boundary crossing) (zie bijvoorbeeld Jacobs, 2016). Het gaat dan om personen of ‘objecten’ die tussen de werelden bewegen, zoals een onderzoeker of kwartiermaker of een vraagstuk (‘object’) dat in de verschillende werelden leeft en inspireert tot samenwerking.

Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden de acht principes uitgewerkt van de benadering van participatief actieonderzoek die is ingebed in een relationeel-constructionistisch en kritisch paradigma. De lezer gaat kennismaken met onder meer principes van parti-

cipatie, reflexiviteit en persoonsgerichtheid. Dit laatste is nog niet eerder uitgewerkt in een leerboek over actieonderzoek.

In hoofdstuk 3 staat het design van actieonderzoek centraal. Dit kenmerkt zich door vijf fasen: pre-oriëntatie; oriëntatie; planning; actie-observatie; en reflectie-evaluatie. Ook krijgt de lezer tips voor het schrijven van het onderzoeksvoorstel als een cruciaal onderdeel van het doen van actieonderzoek.

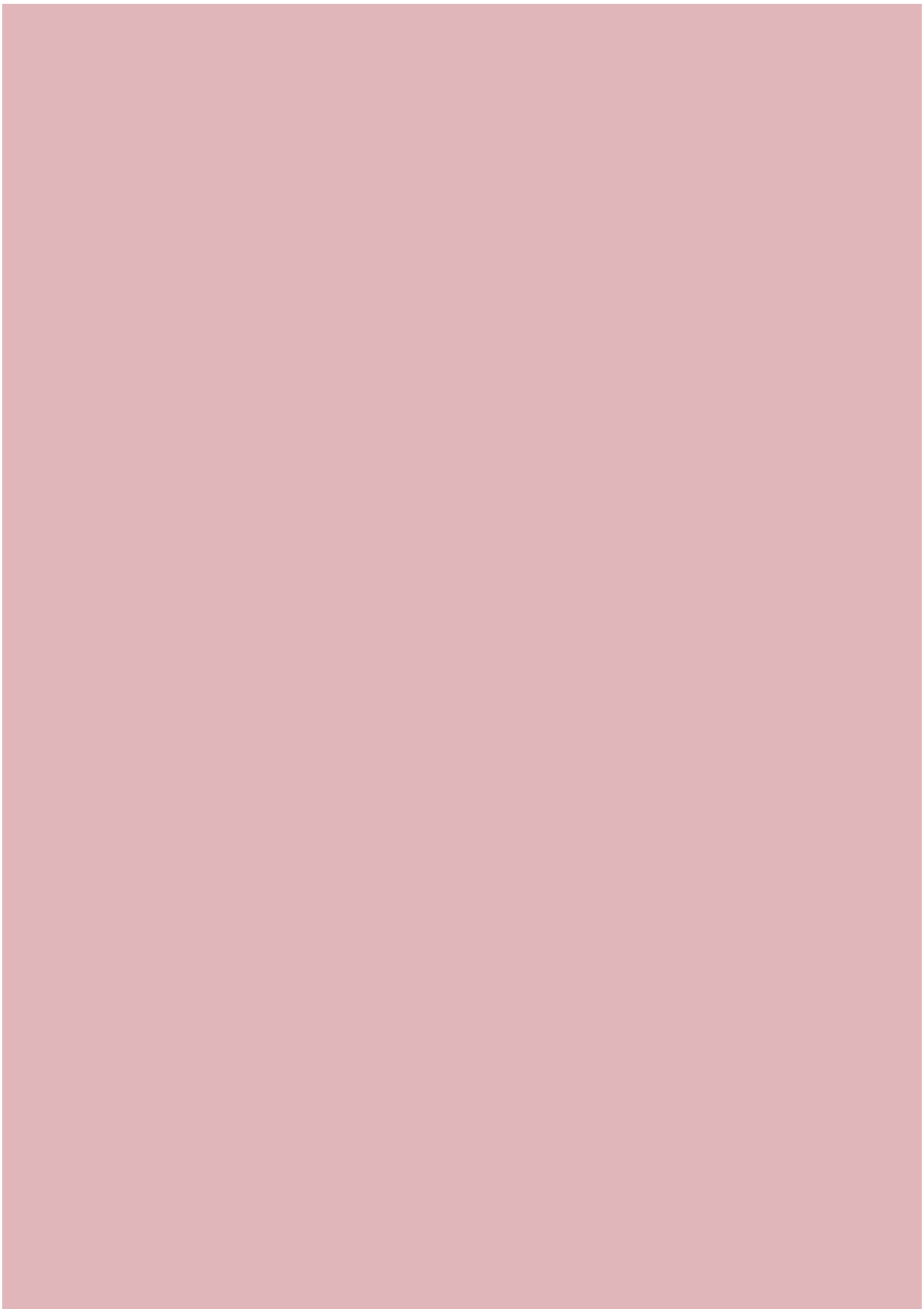
Hoofdstuk 4 behandelt datageneratie in actieonderzoek. Ingegaan wordt op de kenmerken van datageneratie en er komen een aantal, in actieonderzoek, veelgebruikte methoden aan bod: interviews, focusgroepen, verhalenworkshops, participerende observatie en het gebruik van vragenlijsten. In de uitwerking ervan worden de principes, beschreven in hoofdstuk 2, zichtbaar.

In hoofdstuk 5 volgt dan de verwerking en analyse van data. Hiertoe is een selectie gemaakt van drie methoden die goed aansluiten bij de principes van participatief actieonderzoek en de inbedding in de relationeel-constructionistische en kritische benadering. Het betreft de Kritische, Creatieve Hermeneutische Analyse-methode (KCHA); de narratieve thematische analyse, in het bijzonder de verhaallijnanalyse; en de Interpretatieve Fenomenologische Analyse (IFA).

In hoofdstuk 6 staat de veelzijdige rol van de actieonderzoeker centraal. Wat betekent het nu om zowel facilitator te zijn van onderzoek, leren en veranderen? Wat heeft de onderzoeker daarbij nodig? In dit hoofdstuk worden ook enkele raamwerken gepresenteerd die helpen bij het faciliteren van relationele processen in actieonderzoek.

Hoofdstuk 7 behandelt het vraagstuk van kwaliteit van actieonderzoek. Wat zijn criteria waarmee de onderzoeker rekening dient te houden in participatief actieonderzoek? Drie categorieën worden gepresenteerd als het kader om naar kwaliteit te kijken: methodische grondigheid, praktische relevantie en ethische verantwoording. In de criteria die daarvan deel uitmaken, zien we de principes terug uit hoofdstuk 2. Tot slot worden in dit hoofdstuk ook handvatten gegeven voor het presenteren van actieonderzoek.

Hoofdstuk 8 vormt de uitsmijter met een nawoord van twee deskundigen op het terrein van actieonderzoek en zorg en welzijn: professor Tineke Abma en emeritus professor Mieke Grijpdonck. Zij reflecteren op de inhoud van het boek en relateren die aan de ontwikkelingen die zij waarnemen op het terrein van onderzoek, het hoger (beroeps)onderwijs en de beroepspraktijken in zorg en welzijn.

2 Methodologische principes voor actieonderzoek